

על ארם באדום

א. מקומן של ממלכות ארם ואדום

א. ממלכות ארם שכנו צפונית מזרחית לישראל מארם נהרים בצפון מזרח - בין הפרת לחבור, דרך ארם דמשק ארם צובא ארם מעכה וארם רחוב, דרומית מערבית לה, היינו מהפרת עד הבשן.¹

ממלכת אדום מקומה מזרחית לערבה, מנחל זרד (ואדי אל חאסי) הנשפך לדרום ים המלח, דרומה. יש הסוברים (ונראים דבריהם), כי אף הר הנגב שמדרום לנחל צין הוא אדום.

ב. כיבוש אילת בידי רצין מלך ארם

בימי אחז מלך יהודה עלו פקח בן רמליהו מלך ישראל ורצין מלך ארם על יהודה -

אז יעלה רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו מלך ישראל ירושלם למלחמה ויצרו על אחז ולא יכלו להלחם (מל"ב טו, ה).

ובמקביל אנו למדים על מבצע ארמי באילת -

בעת החייה השיב רצין מלך ארם את אילת לארם וינשל את היהודים מאילת וארומים (ק - וארומים) באו אילת וישבו שם עד היום הזה (שם שם, ו).

רצונם של רצין ופקח לא עלה בידם. אתו שילם שוחד למלך אשור תגלת פלסר והלה עלה על דמשק והכרית את ממלכת ארם.

סיפור כיבושה של אילת בידי רצין מעורר כמה בעיות:

1. כיבוש אילת מתואר במלים "רצין... השיב את אילת לארם". השבת אילת לארם פירושה, שאילת היתה לפניו של ארם, יהודה כבשה אותה מיד ארם ורצין השיבה לבעליה. אך מה לארם באילת, הרי הן רחוקות הרבה זו מזו, ובוודאי אין לקרוא לכיבוש אילת על-ידי רצין מלך אדם "השבה".
2. בתיאור פעולתם של רצין ופקח נאמר שעלו על ירושלים אך לא יכלו להילחם באחז. אם כשלו רצין ופקח בירושלים איך יכלו להגיע לאילת?

1. אטלס דעת מקרא עמ' 214 ואילך מפה בעמ' 215; אטלס כרטא מפות 101, 104, 126, 127.

יש הסוברים שארם שבפסוק ו' אינה ארם הצפונית, אלא אחד מאלופי החורי מבני עשיו. אחד מאלופי החורי הוא ארן (בראשית לו, כח; דבהי"א א, מב). חילופי מ"ם נו"ן בסופיות אין בו כדי להתמיה, ואם כן ארם = ארן.² זכרה של ממלכה זו נשתמר לדעתם בג'בל א-רם (=ארם) כארבעים ק"מ מזרחית לעקבה. כן נזכר מקום בשם ארם בכתובת נבטית. תימוכין לשיטתם הם מוצאים בחילופי קרי וכתוב - ארומים / אדומים שבפסוק.

אחרים סבורים שארם שבפסוק היא אדום, ואין בפסוק אלא חילוף גרפי ר/ד ובכל הפסוק יש לקרוא אדום. יש שאף השמיטו את רצין מן הפסוק.³

פתרונות אלה אינם סבירים מכמה סיבות:

1. בתחילת הפסוק נאמר "רצין מלך ארם השיב את אילת לארם" רצין הוא מלך ארם הצפונית ואם כן כל פתרון המנתק את ארם שבפסוק מארם הצפונית אינו אפשרי. כמובן, קל למחוק את רצין מן הפסוק אך לא נראה לנו שזו פרשנות רצינית.

2. סיפור כיבושה של אילת מופיע בין סיפור תקיפתם של פקח בן רמליהו ורצין את אחז מלך יהודה לבין פעולתו של תגלת פלאסר לסכלה בעקבות השוחד ששילם לו אחז.⁴ אם כן סיפור כיבושה של אילת הוא חלק והאירוע המתואר בפסוקים ה' ו-ז' שעניינם בארם הצפונית.

3. השם אדום מופיע מאה פעמים בתנ"ך ורק פעם אחת בכתוב חסר (יחזקאל כה, ד).⁵

בפסוקנו נכתב "ארם". אף אם אפשרי חילוף ר/ד, הכתיב החסר אינו סביר. אף חילופי הקרי והכתיב ארומים / אדומים אין בו כדי להוכיח, שאם כן, היינו מצפים לחילוף דומה גם במלה הקודמת לארם - לאדם.

נראה כי הכתיב המלא ארומים (ולא ארמים) מונח ביסוד חילוף הקרי והכתיב, וללמד בא שהארמים - ארומים - אדומים שבפסוק חד הם.

2 י' קיל פירוש דעת מקרא מל"ב טו, ו; אטלס דעת מקרא עמ' 286.

3 ובהערה J. Gray. I-II Kings, London, 1970, p. 632. note E

J.A. Montgomery. The Books of Kings, I.C.C. Edinburgh, 1976, p. 458.

M. Cogan, H. Tadmor. The anchor Bible II Kings, 1988, P. 184-186.

4 אין ספק שהסיטואציה המדינית צבאית היתה נוחה לתגלת פלאסר שכן מסע צבא ארם לישראל הקל עליו את כיבוש ארם ואפשר שאף בלי השוחד שקיבל מאחז היה תגלת פלאסר פולש לארם.

5 ראוי לציין שבפסוקים יב-יד העוסקים באדום מופיעות המלים אדום אדום אָדָם אדם אדום. אפשר שהכתיב החסר (החד-פעמי בתנ"ך) של המלה אדם הוא בהשפעת אָדָם.

ג. משפחות ארמיות נדדו דרומה לאדום

לנו נראה כי ארם זו שבאדום מקורה בארם הצפונית מימי קדם. אפשר שמשפחות ארמיות נדדו דרומה הגיעו עד אדום שם התיישבו אך שמרו על קשר עם מולדתם הקדומה, קשר שנמשך אף בימי רצין מלך ארם ואתו מלך יהודה. הנחה זו סבירה ואפשרית שכן אף אברם העברי מוצאו בארם נהריס משם נדד עם משפחתו לכנען. מסע משפחת אברהם לכנען על פי המסופר בספר בראשית אין תחילתו בדבר ה' לאברהם - "לך לך" אלא ביזמתו של תרח - ויקח תרח את אברם בנו ואת לוט בן חרץ בן בנו ואת שרי בלתו אשת אברם בנו ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען... (בראשית יא, לא).

מסע זה הוא מן הסתם חלק מגל הגירה ממסופוטמיה לכנען, גל הגירה המוכר מן המקורות.⁶ עשוי אבי אדום המקראי, נכדו של אברהם, הוא דור שלישי ליוצאי ארם. אפשר שבעקבות החיכוכים עם יעקב, הלך עשוי להר שעיר, שכן שם ישבו בני משפחת אבי סבו.

אפשרות זו של קשר משפחתי בין ארם לאדום מתאששת לאור שמות רבים משותפים לאנשים מארם ומאדום בתנ"ך. כן מסתברת אפשרות זו מן הדיון במוצאם של איוב ורעיו.

1. השוואת השמות

השם	אדום	ארם
1. ארם-ן	בראשית לו, כו דבה"א א, מב	בראשית י, כג; כה, כא
2. עוץ	בראשית לו, כ איכה ד, כא	בראשית י, כג; כב, כא
3-4. בלע בן בעור בלעם בן בעור	בראשית לו, לב	במדבר כב, ה (ובכל הפרק); כג, ז
5. הדד-הדר	בראשית לו, לה מל"א יא, יד	שמי"ב ח, ד (הדדעזר) מל"א יא, כג

6 ישראל אפעל (עורד). ההיסטוריה של ארץ ישראל, פרק ראשון התקופות הקדומות, ירושלים, 1982, עמ' 134, 160.

1. **ארם-ארן**: השם הוא אותו שם חלופי מ/נ בסופיות מצויים, ואין בשוני כדי לומר ששני שמות לפנינו. ארם הוא בן שם וכן הוא אחד מבני נחור. בכור ארם בלוח העמים הוא עוץ, עוץ הוא גם בכורו של נחור. עוץ וארן הם בני דישן החורים בארץ אדום.

2. **עוץ**: עוץ הוא בכור ארם בלוח העמים (בראשית י, כג) ובכורו של נחור (שם כב, כא). עוץ הוא גם בנו של דישן (בדהיי"א א, מב בן דישון), מאלופי החורי בארץ אדום. בתנ"ך מופיעה ארץ עוץ בשלושה הקשרים.
א. ארצו של איוב (איוב א, א).

ב. עוץ בהקבלה לאדום - שישי ושמחי בת אדום יושבתי (ק' יושבת) בארץ עוץ (איכה ד, כא).

ג. כן נזכרת ארץ עוץ-בירמיהו כה, כ. שם מקומה אינו ברור.

3. **בלע-בלעם**: בלע בן בעור הוא מלך אדום הראשון (בראשית לו, לב דבהיי"א א, מג). בלעם בן בעור הקוסם מוצאו בארם - "מן ארם ינחני בלק" (במדבר כג, ז).⁷ החוקרים עמדו על זהות השמות בלע-בלעם. המ"ם הסופית בשם "בלעם" היא תְּמִיּוּם - סיומת אפית המקובלת בעברית ובלשונות שמיות אחרות.⁸ בשנת 1967 נמצאה בתל דיר עלא (היא סוכות שבאזור שפך היבוק לירדן)⁹ כתובת - החוזה של בלעם בן בעור. הכתובת נכתבה במאה השמינית לפסה"ס, ולשונה ניב ארמי-כנעני. למשל -

"ספר בלעם בר בעור אש חזה אלהן.

ויאתו אלוה אלהן בלילה."

המלים "בר" ו"ויאתיו" הן מלים ארמיות מובהקות.

א' רופא¹⁰ מטיל ספק בארמיותה של הכתובת, ואכן יש בה לא מעט ביטויים שאינם ארמיים. לדעתו מדובר בלשון שמית חדשה השייכת לענף הצפון מערבי (אפשר שזו היא שפתם של מדין ובני קדם).

לנו נראה כי סבירה מציאותם של ביטויים לא ארמיים בכתובת, שכן דוברי לשון זו מוצאם אמנם בארם, אך הם עזבו את ארם והתרחקו מלשונה מאות

7 לדעת טור סיני איוד תשל"ד עמ' 389-390 תורת ארם שבפסוק יש לגרוס אדם. לדעתו בלעם בן בעור הקוסם תלא בלע בן בעור מלך אדום. כדי להגיע למסקנתו הוא הופך את הכתוב ומשנהו כחומר ביד היוצר. טענתו (!) (!) גם מן הכתוב שכן השם "אדום" כתוב פעם אחת בלבד (מתוך מאה) חסר ו"ו.

8 טור סיני. שם.

9 בירושלמי שביעית ט, ב נאמר סוכות היא תרעלה, השם תרעלה נשתבש לדיר-עלא.

10 א' רופא. ספר בלעם, ירושלים תשי"ם, עמ' 59-70 ובעיקר בעמ' 63-64, 70.

שנים לפני כתיבת הכתובת. במהלך הדורות הושפעה לשון הארמים שבדרום מלשון שכניהם ונשתנתה. אך נותרו בה אלמנטים ארמיים שאינם מותירים ספק בדבר זיקתם הארמית של כותבי הכתובת.¹¹

4. בעור: אבי מלך אדום ואבי בלעם הקוסם. שמו לא נתבאר.
5. הדד-הדר: הדד הוא האל השמי הראשי, בתעודות אכדיות: Adad; מופיע בפנתיאון השומר-אכדי. הדד הוא אל הגשם והפריין האכדי, כבעל הכנעני. באוגרית בא הדד כשמו של בעל, וכנראה שבעל הכנעני הוא הדד האכדי. האל הדד נזכר במכתבי אל עמארנה במכתב מצור. בכתובות ארמיות וכנעניות מצפון לצור הוא נזכר הרבה.¹² האל הדד הוא אם כן אל פניקי-צפוני ארמי ואכדי. היסוד "הדד" מופיע בשם של כמה ממלכי ארם - בן הדד (מל"א טו, יח), כ, א [ובכל הפרק] מל"ב ו, כד) הדדעזר (שמ"ב ח).

לבד מהופעתו של הדד בצפון הוא מופיע באדום. הדד הוא ממלכי אדום (בראשית לו, לה) הדד הוא מלך אדום שקם לשטן לשלמה (מל"א יא). הופעתו של הדד בצפון ובאדום (ולא ב?) כנען שביניהם! מלמדת אף היא על זיקה קדומה בין אדום לארם.

2. איוב, רעיו ומקום מוצאם

רבים עסקו בשאלת מקומם של איוב ורעיו. על איוב נאמר -

איש היה בארץ עוץ איוב שמו (איוב א, א).

ויהי האיש ההוא גדול מכל בני קדם (שם ש, ג).

שלושת רעי איוב הם: אליפו התימני בלדד השוחי וצופר הנעמתי (שם ב, יא), ועליהם נוסף אליהו (א) בן ברכאל הבוזי ממשפחת רם (שם לב, ב).

עוץ, ארצו של איוב, לא ברור מקומה. בספר בראשית מופיעה עוץ פעמיים בראשית יחס ארמיות. עוץ הוא בכורו של ארם בן שם (בראשית י, כג) וכן בכורו של נחור בן מלכה (שם כב, כא), אך עוץ הוא גם בכורו של דישן (דבה"י דישן) מצאצאי עשיו הוא אדום (שם לו, כח). באיכה עוץ קשורה באדום -

שישי ושמחי בת אדום יושבתי (ק' יושבת) בארץ עוץ (איכה ד, כא).

11 על הכתובת וזמנה ראה

J.H. Hoffmeyer, G. Vander Kooij. Aramaic texts from Deir Alla Eiden 1976

J. Naveh. The Date of the Deir Alla inscription in Aramaic Icript J.E.J (1976) p. 256 ff.

מ' וינפלד. נבואת בלעם בכתובת מדיר עלא (סוכות). מתוך מ' וינפלד (עורך) שנתון למקרא

ולחקר המזרח הקדום ה (תשמ"ו) עמ' 141-146.

12 על-פי אנציקלופדיה מקראית חלק ב' ערך הדד 1.

כאמור, לבד ממקורות אלה (ומקבילותיהם בדבה"י) נזכרה ארץ עוץ בירמיהו (כה, כ), שם אי אפשר לדעת את מקומה.

עד הדור האחרון מי שעסק בזיהויה של ארץ עוץ היה נחרץ בדעתו. יש שזיהו את ארץ עוץ בארם - כך יוסף בן מתתיהו (קדמוניות א, ד) ובדרכו הלכו רס"ג ורש"י בפירושם לאיוב א, א ומיזלר (מזר).¹³ ואילו בהוספה לתרגום השבעים בסוף ספר איוב נאמר כי איוב מאדום היה, וכך סבורים ראבי"ע, קויפמן ואחרים.¹⁴

מהנתונים המקראיים אין הכרע, ואכן החוקרים שבדורנו אינם מכריעים: "מקומה של 'עוץ', ארצו של איוב, לא נתברר... בספר בראשית נזכר עוץ שלוש פעמים... יצא לנו מחיבור כל המקראות הללו שיעוץ הוא שבט לשבטי ארם ועיקר מושבו היה בארם נהרים, אבל חלק ממנו נדד והגיע עד אדום."¹⁵

אף קביעת מקומו של איוב בארץ קדם (א, ג) אין בה כדי להועיל, שכן ארץ קדם נזכרה בהקשר חסר זיהוי גיאוגרפי נקודתי כמרחב המדברות שבמזרח הארץ - אברהם שילח את בני פילגשו קדמה אל ארץ קדם (בראשית כה, ו). נראה כי ארץ קדם בהקשר זה דומה למרחב בני ישמעאל שבפרשיה הבאה - וישבנו מחזילה עד שוה אשר על פני מצרים באבה אשורה... (שם שם, יח). כך גם מדין ועמלק ובל בני קדם (שופטים ו, ג, לג). כן נזכרה ארץ קדם באזור ארם -

וישא יעקב רגליו וילך ארצה בני קדם (בראשית כט, א)

מן ארם ינחני בלק... מהררי קדם (במדבר כג, ז)

אך גם ביחד עם עמון מואב ואדום -

ועפו בכתף פלשתים ימה יחדו יבזו את בני קדם

אדום ומואב משלוח ידם ובני עמון משמעתם (ישעיהו יא, ד)

לבני קדם על בני עמון (יחזקאל כח, ז).

13 ב' מיזלר (מזר) יחס בני נחור והמסגרת ההיסטורית של ספר איוב, ציון י"א, (תשי"ו), עמ' 11-12.

14 י' קויפמן. תולדות האמונה הישראלית תשל"ו, כרך ד-ה עמ' 619 ואילך, וראה אצלמזר(הערה קודמת).

15 ע' חכם. פירוש דעת מקרא לספר איוב, ירושלים, תשי"ל, מבוא, עמ' 16-17, בהמשך דברו נוטה ע' חכם לבאר שארץ עוץ היתה בארם אך אין הוא מוכיח את קביעתו זו.

ראה גם -

Driver and Gray J.E.C. Job Edinburgh 1958 pp. XXVII-XXVIII

Marvin H. Pope The Anchor Bible-Job New-York 1973 pp. 3-4

אנציקלופדיה מקראית ערך ארץ עוץ.

באשר לזיהויים של הקיני קנזי וקדמוני (בראשית טו, כ) נחלקו בירושלמי - רבי שמעון אמר: אסיא ואסטטיא ודרמשק... רבי אמר: אדום ומואב וראשית בני עמון (קידושין א, ח). נראה כי לדעת ר"ש, הקדמוני הוא ארס-דרמשק, ולדעת רבי אדום (וראה גם ב"ר מ"ד).

ארץ קדם היא אם כן מרחב המדבריות שבמזרח, ובהקשר דידן: כיון שעוץ היא גם בארס וגם באדום, משמעות הביטויים דומה. אף בשאלת מקומם של רעי איוב אין הסכמה.

אליפו התימני לכאורה מאדום הוא. אליפו הוא בכורו של עשיו אבי כמה מאלופי עשיו (בראשית לו, יא, טו, מב). אף ארצו של אליפו - תימן היא ארצו של אחד מאלופי עשיו (בראשית לו, יא, טו, מב). אחד ממלכי אדום הוא חשם מארץ התימני (שם שם, לד). אף בעמוס מזוהה אדום עם תימן -

...על שלושה פשעי אדום... ושלחתי אש בתימן (א, יא-יב).

וכן בעובדיה -

כה אמר ה' לאדום... והתו גבוריך תימן למען יכרת איש מהר עשיו מקטל (עובדיה א, ח) ועוד.

כבר קדמונים זיהו את אליפו בן עשיו עם אליפו חברו של איוב (התרגום המיוחס ליונתן בראשית לו, יד יל"ש איוב תתצ"ו ועוד). אך מזר הוכיח שאלף בארס נהרים היה בתחילת האלף הראשון לפסה"צ ארגון שבטים גדול וחזק בשם תימניא.¹⁶

מקורם של שני הרעים הנותרים, בלדד השוחי וצופר הנעמתי, עלום עוד יותר. יש הסבורים כי השם בלדד אבי הדד מלך אדום (בראשית לו, לה) והשם בלדד כוללים את היסוד המשותף דד, אולי קיצור של "הדד". אך שם זה הדד/ר מופיע בארס כמו באדום.¹⁷

השם "שוח", ארצו של בלדד, נזכר בין בני קטורה (בראשית כה, ב). אם אכן מדובר באותה "שוח" הרי יש לבקשה בצפון ערב. אך מזר מזהה אותה על פי מקורות מתחילת האלף השני על נהר פרת מצפון למארי.¹⁸

צופר הנעמתי לא נתפרש שמו ולא נתברר מקומו.

16 ב' מיזלר מזר. יחס בני נחור עמ' 14.

17 טור סיני. איוב, עמ' 16 וכן לעיל.

18 מזר. יחס בני נחור, עמ' 13.

וראה גם אנציקלופדיה מקראית כרך 5 ערך שוח, עמ' 532-533 שם מועלית אפשרות שהשם "בלדד" הוא שם ארמי המורכב משני יסודות האלהות "בל" והיסוד דד = אחד כמו השם העברי אלדד.

ראוי להזכיר את מסורת תז"ל לפיה רעי איוב היו מרוחקים מאוד זה מזה - תנא וביין כל אחו ואחד שלוש מאות פרסה (ב"ב טז, ע"ב). אל רעי איוב נתווסף אליהו בן ברכאל הבוזי ממשפחת רם (איוב לב ואילך). יש שפירשו משפחת רם = משפחת ארם. אף בוז נזכר בין בני נחור ביחד את עוץ את ארץ בכורו ואת בוז אחיו (בראשית כב, כא). אך כשם שאפשר שעוץ (הארמל) בא לאדום, כך גם אחיו. מכל האמור עולה כי גיבורי ספר איוב הם אדומים או ארמיים. התמונה אינה בהירה, אך לענייננו עולה ממנה זיקה בין ארם לאדום.

ד. סיכום

מכל הדיון מסתבר כי שבטים ארמיים נדדו דרומה, וחלקם הגיעו לאזור אדום והתיישבו שם. שבטים ארמיים אלה שמרו על זיקה מסוימת לארם הצפונית. זיקה זו באה לידי ביטוי מדיני-צבאי בימי אחז מלך יהודה, כאשר פקח בן רמליהו מלך ישראל ורצין מלך ארם עלו על יהודה למלחמה מצפון. בהוראת רצין פתחו הארמים שבאדום במתקפה על יהודה מדרום והשיבו את אילת לארם, דהיינו לשבטי ארם שנדדו לאדום. בצר לו פנה אחז אל תגלת פלאסר מלך אשור וזה סילק מעליו את ישראל וארם, אך הארמים שבדרום השיבו לעצמם את אילת, וזו נשארה בידם.

בעת החייה השיב רצין מלך ארם את אילת לארם... וארומים (ק - ואדומים) באו אילת וישבו שם עד היום הזה (מל"ב טז, ו).